

19. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi/27 – 29 EYLÜL 2021 Bakü, Azerbaycan

AZERİ-ÖZBEK-TÜRKİYE TÜRKÇELERİNDE DEYİM KAVRAMI VE DEYİMBİLİM ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Burcu YILMAZ¹

Özet

Deyimin tanımını yapacak olursak, genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabirdir, demek mümkündür. Deyim kavramını tanımlama konusunda çeşitli görüşler mevcut olsa da; deyimlerin iki veya ikiden fazla kelimedenden meydana gelmesi, kalıplaşmış yapılar olması, düz/asıl anlamlarından uzaklaşmış olması, çekici bir anlatıma sahip olmaları ve kelime öbeği olmaları konusundaki görüşlerin ortak paydada buluştuğunu söylemek doğru olacaktır. Türk lehçelerinde deyimler hakkında ilk çalışmalar 1940'lı yıllardan sonra yapılmaya başlanır. 1950'li yıllardan sonra ise deyimlerin dil bilimi içerisinde ayrı bir disiplin olarak kabul edilmesine yönelik çalışmalar yürütülmeye başlanır.

Giriş: Bu çalışmada Türk dilinin Oğuz(batı) grubunda yer alan Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi ile Türk dilinin doğu grubunda yer alan Özbek Türkçesindeki deyim kavramı ve deyimbilim çalışmaları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Deyim ve deyimbilim kavramının tanımı hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Bulgular: Deyim kavramı, tarihî Türk lehçelerinden itibaren izlenmeye başlanarak günümüz Azeri- Özbek - Türkiye Türkçelerindeki mevcut durumu incelenmiştir. Her 3 lehçede deyimbilim çalışmalarının ne zaman ve hangi çalışmalarla başladığı konusunda bilgi verilmiştir. Ayrıca her 3 lehçede de yapılan tüm deyimbilim çalışmaları, "deyimlerin temelini araştırma ve gruplandırma üzerine yapılan çalışmalar, deyimleri morfolojik ve semantik özellikleri bakımından inceleyen çalışmalar, deyimleri karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar, (en kapsamlı) deyim sözlükleri" başlıkları altında ele alınıp tespit edilmiştir.

Yöntem: Deyim kavramı, tarihî Türk lehçelerinden itibaren izlenmeye başlandığı için hem art zamanlı inceleme hem de eş zamanlı inceleme yöntemi kullanılmıştır. Deyimbilim çalışmaları 4 temel başlık altında sınıflandırılarak tasnif yöntemi ile incelenmiştir. Tüm bu incelemeler 3 lehçede yapıldığı için sonuç bölümünde karşılaştırmaya yer verildiğinden karşılaştırma yönteminin kullanıldığını söylemek de mümkündür.

Sonuç ve Öneri: Tespit edilen bilgiler ışığında her 3 lehçedeki bulgular karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır ve her 3 lehçede de deyim ile deyimbilim çalışmalarına katkı sunabilecek öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Deyim, Deyimbilim, Azeri Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, e-mail: burcu-yilmazz@hotmail.com.

AN EXAMINATION ON IDIOMS AND PHRASEOLOGISMS IN AZERI-UZBEK-TURKISH TURKISH

Summary

If we are to define an idiom, it is possible to say that it is a stereotyped phrase, which usually has a specific meaning more or less different from its real meaning. Although there are various opinions about defining the concept of idiom; It would be correct to say that the opinions about the idioms consisting of two or more words, being stereotyped structures, moving away from their plain/original meanings, having an attractive expression and being a phrase meet on a common ground. The first studies on idioms in Turkish dialects started after the 1940s. After the 1950s, studies began to be carried out to accept idioms as a separate discipline in linguistics.

Introduction: In this study, the concept of idiom and phraseology studies in Turkey Turkish and Azeri Turkish, which is in the Oghuz (western) group of the Turkish language, and Uzbek Turkish, which is in the eastern group of the Turkish language, were examined comparatively. Brief information about the definition of idiom and phraseology is given.

Findings: The concept of idiom has been started to be followed from the historical Turkish dialects and its current situation in today's Azeri- Uzbek - Turkey Turkish has been examined. Information is given about when and with which studies the phraseology studies started in all three dialects. In addition, all the idiomatic studies conducted in all three dialects were discussed and determined under the headings of "studies on researching and grouping the basis of idioms, studies examining idioms in terms of their morphological and semantic features, studies dealing with idioms comparatively, (the most comprehensive) idiom dictionaries".

Method: Since the concept of idiom has been followed since the historical Turkish dialects, both diachronic analysis and simultaneous analysis method were used. Phraseologism studies were classified under 4 main headings and examined by classification method. Since all these analyzes were made in 3 dialects, it is possible to say that the comparison method was used since comparison is included in the conclusion section.

Conclusion and Suggestion: In the light of the information determined, the findings in all 3 dialects were interpreted comparatively and suggestions that could contribute to the studies of idioms and phraseology in all 3 dialects were presented.

Keywords: Idiom, Phraseologism, Azeri Turkish, Turkey Turkish, Uzbek Turkish

1. Giriş

Bu çalışmada Türk dilinin Oğuz(batı) grubunda yer alan Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi ile Türk dilinin doğu grubunda yer alan Özbek Türkçesindeki deyim kavramı ve deyimbilim çalışmaları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmanın giriş kısmında deyim ve deyimbilim kavramının tanımı hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümceye deyim denir (Aksoy, 1984). Bilim adamlarının yaptığı deyim tanımlarını değerlendirecek olursak; deyimlerin iki veya ikiden fazla kelimedenden meydana gelmesi, kalıplaşmış yapılar olması, düz/asıl anlamlarından uzaklaşmış olması, çekici bir anlatıma sahip olmaları ve kelime öbeği olmaları konusundaki görüşlerin ortak paydada buluştuğunu söylemek doğru olacaktır.

Bilindiği gibi dilbilimin tümceleri inceleyen dalına deyimbilim denir, yani deyimlerin incelenmesi dilbilimsel terminoloji dilinde deyimbilim olarak adlandırılmaktadır. Türkoloji'de 50'li yıllardan sonra deyimlerin dil bilimi içerisinde ayrı bir disiplin olarak kabul edilmesine yönelik çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Çünkü deyimler, gerek kalıplaşmış kelime grupları hâlinde kullanılmaları gerekse sabit yapıları karakter taşımaları sebebiyle anlam bütünlüğüne sahip olmaları dolayısıyla dil biliminin ayrı bir kolunu oluşturur (Kuanyshbek, 2017, s.113). Deyimlerin dil bilimi içerisinde ayrı bir disiplin olarak kabul edilmesi ile birlikte de bu sahadaki çalışmalar oldukça artmıştır.

Deyim ve deyimbilim kavramı için Azeri- Özbek - Türkiye Türkçelerinde hangi terimlerin kullanıldığını öğrenmeden önce dünyada genel olarak hangi terimlerin kullanıldığından da bahsetmek istiyoruz. Latin medeniyeti deyim adlandırmada ve anlamlandırmada *phraseologie*, *phraseologismus* terimlerini kullanırken Eski Yunan medeniyeti *idiom*, *idiomatik*, *idiomatismus* terimlerini kullanmıştır. 17. yy.da Almanlar deyim karşılık getirmek için Latince'den Fransızca'ya geçen *phrase* deyim sözcüğünü kullanmaya başladılar.(W. Fleischer, *Phrasologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, 1982, s.8-9) Deyim kavramı Fransızca'da *locution*; İngilizce'de *locution*, *idiom*, *formula*, *expression*; Almanca *ausdruck*, *redensart*; Rusça'da *frazologizm*, *obraznoye*, *virajeniye* terimleri ile karşılanmaktadır (Turan Sinan, 2001, s.17). Bugün, deyimbilim olarak adlandırılan kalıplaşmış yapıların incelendiği dilbilim alanı ise iki ayrı terimle adlandırılmaktadır : *idiomatics* ve *Phraseologie*(Subaşı Uzun, 1991, s.29) .

2. Azeri- Özbek - Türkiye Türkçelerinde Deyim Kavramı (Art ve Eş Zamanlı)

Deyimler Türklerin ilk yazılı metinleri olan Orhun Abidelerinden itibaren varlığını bu kitabelerde gösterir fakat Köktürk Türkçesi döneminde de Uygur Türkçesi döneminde de metinlerde, deyimleri özellikle adlandırmak için özel bir terim kullanılmamıştır.

Eski Türkçe deyimlerin 33 tanesi Türk runik harfli metinlerde, 1022 tanesi Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, 936 tanesi de Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir (Şen, 2017) .

Yazılı olarak bilinen ilk deyim çalışmasını Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazmış olduğu *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde görmekteyiz. *Divan*'da tam olarak iki yüz on dokuz (219) örnekte deyim tespit edilmiştir (Genç, 2014) .

Türkiye Türkçesinde; dil devriminden önce deyim karşılığında darbimesel, ıstılah, ibâre ile beyan, tabir sözcükleri kullanılmıştır. Ahmet Vefik Paşa, Şemsettin Sami, Muallim Naci gibi Tanzimat dilcilerinin sözlüklerinde (ibâre ile beyan, ıstılah) sözleriyle tanımlanmıştır. Cumhuriyetten bir süre sonra da tabir sözcüğü kullanılmaya devam etmiştir. Türk Dili Kurumu tarafından 1935'te bastırılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Klavuzu'nda, tabir sözcüğü karşılığında deyim sözcüğü önerildikten sonra ise zamanla deyim sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır (Kuanyshbek, 2017, s.113).

Özbek Türkçesinde deyim terimi için *ibora* /frazeologik birlik terimleri kullanılmaktadır (Gürsoy Naskali, 1977, s. 32). Özbek Türkçesinde Dil bilimin deyimleri inceleyen dalına frazeolojiya denmektedir. Yani deyimler dilbilimsel terminoloji dilinde, frazeologizmlardır. frazeolojiya terimi fraza/ phrasa(*hitabet gücü*) kelimesinden türemiştir. Bu terimi farklı manalarda kullanan bilim adamları da olmuştur, örneğin. XIX. yüzyılda yaşayan Türkolog Olim Mirza Kozimbek (1802-1870) kendi eserinde fraza sözünü cümle , söz manasında kullanmıştır.

Azeri Türkçesinde deyimler için kullanılan terim frazeolojiya / sabit söz birleşmesi-Frazeoloji birleşmeleridir. (Gürsoy Naskali, 1977, s. 32) Yapılan eski çalışmalar ve kaynaklarda deyimlerin atalar sözü olarak da adlandırıldığı fakat bugün bu kullanımın oldukça seyrekleştiğini görmekteyiz.

3. Azeri- Özbek - Türkiye Türkçelerinde Deyimbilim Çalışmaları Ne Zaman ve Hangi Çalışmalarla Başladı?

Türkiye Türkçesinde deyimbilim çalışmaları 1850'li yıllardan sonra Şinasi'nin Durub-i Emsâl-i Osmaniye eseri ile başlamıştır. Şinasi eserini 1861'de tanzim etmiş, 1863'te yayımlamıştır. Bu eserin 1870 yani ikinci baskısında 2500 söz vardır. Eserin adı Durub-i Emsâl(atasözleri) olduğu halde içinde bilgece mısralar, beyitler ve deyimler vardır. Bu eserde 300'den fazla deyim vardır. Ebüzziya, Şinasi'nin Durub-i Emsâl-i Osmaniye'sine birçok söz katarak söz sayısını 4004'e çıkarmış ve 1885'te kitabın üçüncü baskısını ortaya koymuştur. Ebüzziya eserin sonuna darbimesel ve tabir hakkında bazı düşünceler de eklemiştir. Tekezade Mehmet Sait tarafından Durub-i Emsâl-i Türkiye ve Atalar Sözü eseri 1895'te yayımlanmıştır ve içinde 5742 söz vardır. Eserin ismi Atalar sözü olmasına karşın kitaba deyimler de karıştırılmıştır. . 1926'da Sadettin Nüzhet ve Mehmet Ferit tarafından yayımlanan Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyyatı eserinde ise atasözleri ve deyimler ayrı bölümlerde verilmiştir. Darbimeseller bölümünde 2057, tabirler bölümünde 279 söz vardır. Hüseyin Kazım Kadri tarafından yazılan Büyük Türk Lugatı eserinin 1. cildi 1927'de, 2. cildi 1928' de, 3. cildi 1943'te, 4. cildi ise TDK tarafından 1945'te bastırılır. Darbimeseller başlığı altındaki sözler içinde hem atasözü hem deyimlerin bulunduğu gibi ne deyim ne atasözü olan sözler de vardır. Sadi G. Kırımlı, 1939 yılında yayımladığı Atalar Sözü adlı eserinde 2742 atasözünün yanında 2140 deyim vermiştir. Mustafa Nihat Özön tarafından 1943 yılında yayımlanan Türkçe Tabirler Sözlüğü daha ayrıntılı, örnekli bir deyimler sözlüğüdür. 4000 deyimden fazla deyim kapsayan sözlük daha önce yayımlanmış 7 sözlük taranmak suretiyle meydana getirilmiştir. 1963 yılında Feridun Fazıl Tülbentçi tarafından yayımlanan Türk Atasözleri ve Deyimleri sözlüğü ise 402 sayfadır. Atasözü ve deyim ayrımı yapılmadan konuyla ilgili 15 eser taranarak hazırlanmıştır. 1977 yılında ilavelerle ikinci baskısı yapılan eserde 17.440 atasözü ve deyim bulunur. Ömer Asım Aksoy'un 1965'te yayımlanan Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü bu alanda yapılmış en ciddi yayındır. Bu eser daha sonra 3 cilt haline getirilmiş ve en son TDK tarafından 1984 yılında dördüncü baskısı yapılmıştır. Eserin birinci cildi Atasözleri Sözlüğü, ikinci cildi Deyimler Sözlüğü ve üçüncü cildi ise Dizin ve Kaynakça adını taşımaktadır. Kaynakça bölümü 1974'e kadar olan yazma ve basma kaynakları kapsamaktadır. Kaynakçada 730 kaynak adı bulunmaktadır. On üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Ata Sözüleri ve Deyimler eseri 1975 yılında Kemal E. Eyüboğlu tarafından yazılan iki ciltlik eserin ikinci kitabı deyimlere ayrılmıştır. Yazar on üç asırlık bir süreçte Türk şairlerinin eserlerini tarayarak eserini hazırlamıştır.

H. Fethi Gözler'in 1883 yılında yayımladığı Büyük Deyimler Sözlüğü de bu alanda ciddi sayılabilecek çalışmalardandır. Bu saydığımız deyimbilim çalışmalarını başlatan ve yön veren eserlere ek olarak, 1996 yılında Metin Yurtbaşı tarafından yayımlanan Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü'nü, 1992 yılında Yusuf Çotuksöken tarafından yayımlanan Deyimlerimiz eserini, 1995 yılında Ali Püsküllüoğlu tarafından oluşturulan Türkçe Deyimler Sözlüğü'nü ve sonraki birçok deyimbilim çalışmasını saymak mümkün.

Azeri Türk edebiyatındaki deyimbilimle ilgili gelişmeleri Azeri edebiyatının büyük eseri "Kitabi-Dada Korkut" ile başlatmak mümkündür. Gorgut Ata'ya ait bu atasözlerinin yetmişden fazlası, onları ilk toplama ve yazma deneyimlerinden sayılabilir. Çok fazla atasözü ve zarbi- meselin yazıya geçirildiği Oğuzname'nin binden fazla atalar sözü ve halk meselini özünde birleştiren 18. yy. eseri, Abbasqulu Marağai'nin Emsali Türkane eseri olmuştur. Bu da bizlere şunu gösterir ki; Azerbaycan atasözü ve deyimlerinin toplanması ve dönüştürülmesinin tarihi 15. ve 16. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Azerbaycan atasözleri-deyimlerinin toplanması, derlenmesi ve yayınlanması, yorumlanması, konu ve içerikle ilgili fikirlerin sınıflandırılması ilmî edebiyat çevrelerinin görüşlerine göre esasen 19.yy.'ın sonlarına doğru başlamıştır.

Atasözleri derleme çalışmaları gazetelerde, süreli yayınlarda, ders kitaplarında vb. yayınlanarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma sistematik olarak ilk kez Tiflis'te (Gürcistan) yayınlanan SMOMPK tarafından gerçekleştirilmiştir. Özellikle 24 Haziran 1898'de yayınlanan Azerbaycan atasözleri ve deyimler açısından çok zengindir ve elbette sonraki yayınlar için de birincil kaynaklardan biri rolünü oynamıştır. Yine Tiflis'te "Kafkas Tedris Dairesi İdaresi" tarafından yayınlanan *Kafkasın Muhtelif Yerlerinin ve Kabilelerinin Tasviri İçin Materyaller Külliyyatı Mecmuası* eseri örnek gösterilmiştir. Bu mecmuada Kafkasya'da yaşayan diğer halklarınkiyle beraber Azerbaycan halk edebiyatı ürünlerinin dolayısıyla da atasözü ve deyimlerinin de toplanıp yayınlandığı bildirilir.

1899 yılında ilk defa 750 Ye yakın Azerbaycan atalar sözü ve meselleri de Memmedveli Qemerli tarafından hazırlanıp İrevan da yayınlanmıştır (Beydili, 2004). Deyimlerle ilgili bir başka önemli çalışma da Ebulgasım Hüseyinzade ise Atalar Sözü kitabının ilk baskısını 1926 yılında Bakü'de yayınlamış olmasıdır. Daha sonra Hüseyinzade Ebulgasım, Atalar Sözü sözlüğünün 1949, 1956, 1981, 1985. yıl neşirleri de yayımlanmıştır (Ebulgasım 1956).

1961 yılında İdris İbrahimov'un "Azerbaycan Sözlü Halk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar"ında yer alan genişçe hazırlanan "Atalar Sözü ve Meseller" yazısı deyimlerin tasnifinde uyulması gereken ilke ve kuralları tanımlaması bakımından da önemlidir ve eldeki sorunu ele alabilen az sayıdaki çalışmadan biridir (Beydili, 2004).

Özbek Türkçesinde Deyimbilimle ilgili çalışmaların öncüleri Türk bilim adamları S.K. Kenesboyev ve Ş. Rakhmatullayev'dir. 1940'ların ikinci yarısı ve 1950'lerdeki araştırmaları, Özbek dilinin deyimlerinin oluşumunda ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Sonraki 30-40 yıl içinde, Özbekçe deyimlerin detaylı olarak incelenmesinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu dönemde S. N. Muratov'un *Turkiy tillarda turg'un so'z birikmalari*(Türk dillerinde düzenli-sabit ifadeler) ve Şevket Rahmatullayev'in *O'zbek frazeologiyasining ayrim masalari* (1966) (Özbek Deyimbiliminin Bazı Sorunları), gibi önemli ve öncü eserler oluşturulmuştur.

1950'lere kadar deyimbilim henüz Özbek dilbiliminin bağımsız bir dalı olarak gelişmemiştir. Bu dönemde, deyimle ilgili ilk bilgiler, sabit bileşiklerle ilgili ilk teorik fikirler, bazı Özbek şair ve yazarlarının sanatsal becerilerinin incelenmesi olan gramer ve üslup üzerine yapılan çalışmalarda görülebilir. Bu tür eserler, A.Gulamov, U.Tursunov, V.Abdullayev, H.Zarif, N.Mallayev gibi tanınmış dil ve edebiyat bilginlerine aittir. Özbek deyimleriyle ilgili ilk çalışmalar, 1950'li yıllarının başında ortaya çıkmıştır.. Bunlar arasında Şevket Rakhmatullayev'in eserleri var. Örneğin, Şevket Rakhmatullayev

deyimse kelimeler hakkındaki fikrini geliştirdi ve dil birimlerini etimolojik olarak bir bileşik kelimeye eşit olan deyimse kelimeler olarak analiz etti. Ayrıca Şavkat Rahmatullayev, Frazeologik Birliklarning Asosiy ma'no Turlari, Taşkent: O'qıtuvçı, 1955; Şavkat Rahmatullayev, O'zbek Tilinin İzohli Frazeologik Lugati, Taşkent, Oqıtuvçı, 1978; Berdiyev X. , Rasulov R., Yoldaşev B., O'zbek Frazeologiyasidan Materiallar, I,II,III qismlar. Samarkand, 1976, 1979,1983; Mamatov A. E. , Hazirgi Zaman O'zbek Adabiy Tilida Leksik va Frazeologik Norma Muammolari, Taşkent: Fan, 1991; Mamatov A. E. , O'zbek Tilida Frazeologik Şakllaniş, Taşkent: Oqıtuvçı, 1999 gibi eserler de Özbek dilinde deyimbilim çalışmalarına ivme kazandıran eserler olmuştur (Ibodullayeva, 2013). Bu tür çalışmaların yanında açıklamalı sözlüklerde deyimlere yer vermek dilbilimde iyi bilinen bir uygulamadır. Bu sebeple Özbek dilinin deyimleri beş ciltlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" de (2006-2008) ve bir ciltlik "O'zbekcha-ruscha lug'at"ta da (1988) yer almaktadır. Ancak, bu sözlükler bütün deyimleri kapsamamaktadır.

4. Azeri- Özbek - Türkiye Türkçelerinde Yapılan Deyimbilim Çalışmaları : 4 Başlıkta Tasnifi

4.1. Deyimlerin temelini araştırma ve gruplandırma üzerine yapılan çalışmalar

Azerbaycan Türkçesinde;

A. Bayramov, Ustoyçivie slovosocetaniya v azerbaydjanskom yazıke, Leningrad, 1959.

Azerbaycan Sovyet Ensiklopediası, 1. c. 1976, s.458. 2. c. 1986 s. 528. (içerisinde atasözü ve deyim maddeleri var.)

Musa Adilov, Niye Bele Deyirik, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1982. (Bazı deyimlerin kaynağını, nereden geldiğini, tarihi sürecini anlatıyor)

İdris İbrahimov, Azerbaycan Sözlü Halk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, "Atalar Sözü ve Meseller", 1961.

Özbek Türkçesinde;

Şevkat Rahmatullaev, Osnovnie grammatičeskie osobenu nosti obraznih glagol'nih frazeologičeskih edinits sovremennogo uzbekskogo yazıka, Taşkent, 1952.

B. Yoldaşev, Frazeologiya Tarihidan Lavhalar, Samarkand, Suğdiyana, 1998.

Türkiye Türkçesinde;

R. R. Yusipova, Ustoyçivie glagol'nie soçetaniya v turetskom yazıke, Moskva, 1962.

L. N. Dolganov, İdiomatıçeskie virajeniya v turetskom yazıke, Moskva, 1967.

Yusuf Ziya, Bahadınlı, Türkçe Deyimler Sözlüğü ve Kaynakları, İstanbul, Yuva Yayınları, 1975.

4.2. Deyimleri morfolojik ve semantik özellikleri bakımından inceleyen çalışmalar

Azerbaycan Türkçesinde;

Naile Hacızade, Sözüümün canı Var: Azerbaycan Türkçesi Temelinde Deyimbilim Sorunları, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013.

M. Mirzeliyeva., Türk Dilleri Frazeologiyasının nezeri problemleri, Bakı 1995, s. 126

Özbek Türkçesinde;

Şavkat Rahmatullayev, Frazzeologik Birliklarning Asosiy ma'no Turlari, Taşkent: O'qituvchi, 1955.

A. E. , Mamatov , Hazirgi Zaman O'zbek Adabiy Tilida Leksik va Frazzeologik Norma Muammolari, Taşkent: Fan, 1991.

A. E. , Mamatov , O'zbek Tilida Frazzeologik Şakllaniş, Taşkent: Oqituvchi, 1999.

Türkiye Türkçesinde;

Doğan Aksan, Türkçenin Söz Varlığı, Ankara, 1996.

Leyla, Uzun Subaşı, "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri", Dilbilim Araştırmaları, 1991.

Ahmet Turan, Sinan, Türkçenin Deyim Varlığı, 1. baskı, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015.

Ömer Asım, Aksoy, "Atasözleri ve Deyimler Hakkında III", Türk Dili, II/16, s. 205-208, 1953.

Celal, Demir, "Türkçede Deyimlerin Söz Dizimsel Özellikleri", Türk Dili, s.677, 428- 444, Ankara 2008.

Ahmet Turan, Sinan, "Türkiye Türkçesindeki Deyimler Üzerinde Bir Dil İncelemesi", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ, 2000.

4.3.Deyimleri karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar

Azerbaycan Türkçesinde;

E. E., Orucov, (1976). Azerbaycanca – Rusca Frazzeologiya Lüğeti (5500 ifade). Bakı: Elm Neşriyyatı

M. T. Tağıyev, Azerbaycanca Rusça Lüğət, Şerq- Qerb, Bakı, 2006, c. 3, s. 538.

Aristanbek Nurmahanov, *Türki frazeologiyası*, Almatı, Ğılım baspası, 1988. (Bu eserde eski Türkçe devrindeki anıt yazılardan başlayarak çağdaş Türk lehçelerinden (Kazak, Kırgız, Uygur, Hakas, Tatar, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Tuva, Yakut, Çuvaş, Kumuk, Karaim, Gagavuz) derlenen on bini aşkın deyim karşılaştırmalı metot ile incelenmiştir.)

Hicra, Yeşildere Aldan, "Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerindeki Ortak Deyimlerin Tespiti", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Özbek Türkçesinde;

M., Sadıkova, *Russko-Uzbekskiy Frazzeologičeskiy Slovar*, Taşkent, 1972.

M., Sadıkova, *Qisqacha Ruscha- O'zbekche Barqaror İboralar Lug'ati*, Tashkent, 1994.

M. İ., Umarhucayev; K. H., Nazarov, *Nemischa- Ruscha - O'zbekcha Frazzeologik Luğ'at*, Tashkent, 1994.

İbrahim Yoldaşev, T. Öztürk, Y. Öztürk, *Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Taşkent, 1998.

M., Abdurrahimov, *Kratkiy Uzbeksko-Ruskiy Frazzeologičeskiy Slovar*, Taşkent, 1980.

Türkiye Türkçesinde;

Mehmet Kara, Ahmet Karadoğan, *Türkmen Türkçesi - Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Çağlar Yayınları, 2004. (Deyim aktarımı esnasında yapılan hatalar; uygun olmadığı hâlde aslını koruma, aslına uyarlama, yanlış deyim seçimi, hedef lehçede olmayan deyim kullanımı, deyim deyim olarak aktarmama vs. ve onları çözme yollarından söz eder.)

İbrahim Yoldaşev, T. Öztürk, Y. Öztürk, , *Özbek-Türk Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Taşkent, 1998.

A. Rısbayev, *Türükşe-kazakşa jane kazakşa-türükşe frazeologiyalık sözdüğü*, Almatı, Kazak universiteti, 2009. (Deyimlerin yapısındaki kelimelerin aktarılması temelinde hazırlanmış bir çalışmadır.)

Aysel Hüseynova, "Organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin karşılaştırılması (Azerbaycan - Özbek ve Türkiye Türkçesi)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Bedriye, Atsız; Kissling, H. J.: *Sammlung Türkischer Redensarten (Deyimler Koleksiyonu/Sözlüğü)*, Wiesbaden, 1974.

Hicran, Yeşildere Aldan, "Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerindeki Ortak Deyimlerin Tespiti", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2018.

4.4. (en kapsamlı) Deyim sözlükleri

Azerbaycan Türkçesinde;

Neriman Seyideliyev, *Frazeologiya Lüğeti*, Çırag Neşriyyatı, Bakü, 2004.

Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara,1994.

Hüseyinzade Ebulgasım, *Atalar Sözü, Tertipçisi: Gasımzade,Hamid, Yazıcı*, Bakı, 1985, 690 s. 1.bsk. 1982. A Nüshası (Atasözleri ve deyimler birlikte yer alır. 8664 deyim ve atasözü var, kirille yazılmış.)

Hüseyinzade Ebulgasım, *Atalar Sözü, Tertipçisi: Ziyatay Elekber, Ön sözü Yazan: Gasımov Hesən, Azermeşr*, 4. baskı 1956, 279s. B Nüshası (3132 deyim ve atasözünü içerir)

Hüseyinzade Ebulgasım, *Atalar Sözü*, Bakü, 1949, 1956, 1981, 1985. yıl neşirleri.

Calal Memmedov Beydili, *Atalar Sözü*, Önder Neşriyat, Bakı 2004.

Abbasqulu Marağai, *Emsali Türkane, Türk Atalar Sözlüğü*, Bakı 1992 ve 1996. il neşirleri.

Atalar sözü (tertib eden Memmedveli Qemerli ,1899. yıl neşrinden çeviren R.Xelilov), Bakü, 2003.

Azerbaycan Atalar Sözü, (Tertib eden Henefi Zeynalli), Bakü,Azerbaycan'ı Tedqiq ve Tetebbö cemiyyeti Xelqiyyat Bölmesi,1926.

Əli Əsgər Müctehidi, *Türk Dilinde Meseller (Əmsal ve hikem)*, Tebriz, 1955, 286 s.

M. Hekimov, *Xalqımızın deyimleri ve duyumları*, Bakü, 1986.

Özbek Türkçesinde;

Şevket Rahmatullaev, *Uzbek Tilinin İzahli frazeologin Lugati*, Taşkent 1978.

Baxtiyor, Mengliyev - Mahbuba, Xudoyberdiyeva, - Oynisa, Boymatova, *O'zbek Tili Iboralarining O'quv Izohli Lug'ati*, Toshkent, 2007.

Türkiye Türkçesinde;

Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları, 1971.

Mustafa Nihat, Özön, *Türkçe Tabirler Sözlüğü*, İstanbul, Remzi kitabevi, 1943.

Ali Püsküllüoğlu, Türkçe Deyimler Sözlüğü, Arkadaş Yay., Ankara, 2003.

Feridun Fazıl, Tülbentçi, Türk Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1977.

H. Fethi, Gözler , Büyük Deyimler Sözlüğü, 2. baskı, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevi, 1983.

Sadi G. Kırımlı, Atalar Sözü, 1939.

Metin, Yurtbaşı, Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü, İstanbul, Özdemir yayınları, 1996.

5. Sonuç ve Öneriler

Türk dilinin Oğuz(batı) grubunda yer alan Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi ile Türk dilinin doğu grubunda yer alan Özbek Türkçesindeki deyimleri, terimsel ve yapılan çalışmalar yönünden incelediğimiz karşılaştırmalı çalışmamızda ulaştığımız sonuçlara kısa ve öz bir şekilde değinmek isterim. Öncelikle Türklerin ilk yazılı metinleri olan Orhun Abidelerinden itibaren varlığını gösteren deyimlerin Türk dilinde oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğunu söylemek gerekir. Deyimlerin Türklerin geçmişten bugüne kültür, sosyal hayat, inançlarını yansıttığını ve Türk milletini tanımak açısından çok önemli ipuçları verdiğini söylemek mümkün. Her üç lehçedeki bilim adamları da deyimlerin türkolojideki önemini kavramış ve bu alanda oldukça önemli çalışmalar yapmışlardır.

Her üç lehçede de deyim bilimin dil biliminin ayrı bir dalı olarak 1940'lı yıllardan itibaren incelenmeye başlandığını görürüz. Ayrıca yapılan çalışmalara bakıldığında her üç lehçede de deyimle ilgili yapılan çalışmaların 1940-1950'li yıllardan itibaren yapılmaya başladığını görmek de mümkün. Türkolojide deyimler üzerine yapılan ilk çalışmaların genel olarak deyimlerin tanımı, açıklaması, sınıflandırılması ile ilgili başlamıştır.

Türkiye Türkçesinde şuan kullanımda olan deyim sözcüğü değil fakat dil devriminden önce deyim karşılığında kullanılan ifadelerden biri olan ibâre ile Özbek Türkçesinde günümüzde kullanımda olan ibora teriminin ortak olduğunu görmek mümkün. Yine Özbek Türkçesinde günümüzde kullanımda olan frazeolojik birlik terimi ile Azeri Türkçesinde kullanımda olan Frazoloji birleşmeleri terimi de ortaklık göstermektedir. Buna bakarak bile Türk lehçelerindeki deyimbilimsel ilerlemenin bir paralellik gösterdiğini ve tamamen aynı terimler kullanılsa bile aynı çerçevede ilerleyen akraba lehçelerin uyumunu görmek mümkün.

Deyim ve deyimbilimi ile ilgili meseleler hakkında her ne kadar Türkçenin bu üç lehçesinde de çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da hala incelenmesi gereken konuların olduğu görülmektedir. Örneğin tüm Türk lehçelerinin deyimbilim uzmanları bir araya gelerek Türkçedeki deyimleri morfolojik, semantik yönden inceleyip tanımsal anlamda da sınırları belli ve ortak bir tanım oluşturabilirler. Türkolojide deyimbilimsel kurallar ve sınırlar yönünden bir birlik oluşturacak bir çalışma oldukça önem arz etmektedir.

6. Kaynaklar

Aksoy, Ömer Asım (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

Beydili, Calal Memmedov (2004). *Atalar Sözü*. Bakı : Önder Neşriyat.

Ebulgasım, Hüseyinzade(1956). *Atalar Sözü*. Tertipçisi: Ziyatay Elekber, Ön sözü Yazan: Gasımov Hesen, Azermeşr. 4. baskı, 279s. B Nüshası.

Fleischer, W.(1982). *Phrasologic der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig.

Genç, Muhammet Sait (2014). Divanu Lügati't-Türk'te Geçen Deyimler ve Bu Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıkları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Ibodullayeva, Nigora (2013). Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani frazeologizmlarining leksik-semantik xususiyatlar, O'zbekiston Respublikasi Oliy Va O'Rta Maxsus Ta'lim Vazirligi Alisher navoiy nomidagi Samarqand Davlat Universiteti, Bitiruv- Malakaviy Ishi, Samarqand.

Kenzhalin, Kuanyshbek (2017). Türk Dünyasında Deyim Bilimi Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi: 43 , Bahar*.

Naskali, Emine Gürsoy(1977). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Klavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.

Öztürk, Göksel (1993). Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri (Metin-Tercüme- İndex), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Sinan, Ahmet Turan (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Malatya: Kubbealtı Yayınları.

Subaşı Uzun, Leyla(1991). Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri, Dilbilim Araştırmaları .

Şen, Serkan (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.

Türkçe Sözlük (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 11. bsk.